

Telhîsü'l-edille li-kavâidi't-tevhîd

Ebu İshak İbrahim b. İsmail es-SAFFÂR, Dârü's-Selâm Yayınları, Kahire, 2010, 605 Sayfa.

Bilal TAŞKIN*

Her bilim dalının teşekkül sürecinde doğrudan ya da dolaylı olarak birçok sâikin rol aldığını söylemek mümkündür. Özellikle Tefsir, Hadis, Fıkah, Tasavvuf gibi İslamî ilimler söz konusu olduğunda birbiriyle bağlantılı ya da birbirinden bağımsız birçok müessir serdedilebilir. Fakat vurgulamak gerekir ki, ilk neş'et ettikleri dönemden itibaren farklı âmiller sebebiyle dönem dönem inişler ve çıkışlar yaşayan ya da sürekli olarak gelişim ivmesini artıran, İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde farklı fraksiyonlarla varlığını idâme ettirip günümüze kadar ulaşan İslamî ilimlerin nüvesini, asr-ı saâdette, nüzûl-ü vahyin inkıtâ'a henüz uğramamış olduğu dönemlerde bulmak mümkündür. Muhtemeldir ki, sonradan ortaya çıkan hâdiseler farklı alanlarda yoğunlaşmaları gerekli kılmış ve müstakil ilim dallarının oluşmasına yol açmıştır.

Kelâm ilmi için de aynı bakış açısı geçerlidir. Kelâm ilminin birçok tarifinden herhangi birisi, örneğin Arapkirli'nin, "akâid-i dîniyyeyi ispat kendisine tealluk eylediği cihetten, malumun a'râz-ı zâtiyyesinden kendisinde bahs olunan bir ilimdir"¹ şeklindeki tarifi göz önüne alındığında dikkat çeken husûs, ilm-i kelâmın dîni akîdeyi ispat ve iknâ misyonunu üslenmiş olmasıdır. Kelâm ilminin, teşekkül ve tedavvur aşamalarında, geçirmiş olduğu farklı evrelerde ve usûl-vesâil bağlamında muhtevâ açısından yaşadığı kırılma dönemlerinde bu ispat, iknâ ve müdâfa'a refleksini gözlemek mümkündür. Nitekim İmam Azam Ebû Hanîfe'nin risâlelerindeki reddiyelerde, İmam Ahmed b. Hanbel'in *Kitab-ür-Reddi ale'l-Cehmiyye vez-Zenadika*'sında ve İmam-ı Eşarî'nin *İstihsânü'l-Havd* adlı eserinde ve diğer mütekaddimîn ve müteahhirîn mütekellimînin eserlerinde ve özellikle reddiyelerinde bu husûs müşâhede edilmektedir.

Mu'tezile mezhebi, bâtinî, mecûsî ve ehl-i kitap merkezli yapılan tahrîf ve tarîzlere karşı geliştirilen bir mücâdele biçimi olarak ortaya çıkarken, câdde-i kübrâ olan Ehl-i Sünnet'in iki önemli temsilcisinden Eşarî ekolü daha çok Mu'tezile'nin bu mücâdelede geliştirdiği bazı aşırılıklara tepki olarak Kur'an ve sünnete bağlı aklî bir

* Arş. Gör., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

¹ Arapkirli Hüseyin Avni, "Mukaddime", *Cerîd-i İlmiye*, Sayı: 44, İstanbul, 1337, sy. 1323-1330.

savunma mekanizması şeklinde vücûd bulmuş oldu. Bunlara ek olarak Mâverâünnehir bölgesinde hem bu bölgede yerleşik olan Hint ve Pers kökenli muhtelif fırak-ı zâllenin vukû'u ve şuyû'una İslam itikadı adına set olmak hem de Horasan üzerinden yayılmakta olan Şia ve Mu'tezile cereyânlarının Kur'an ve sünnet merkezli akîde esaslarına aykırı gördükleri iddiâlarına menkûl-ü sahîha ve ma'kûl-ü sâlime ile cevap vermek, nihâyet o bölgede Ebu Hanîfe ve talebeleri üzerinden tevârüs edilen Sünnî din algısını yaymak maksadıyla İmamü'l-Hüdâ Ebu Mansûr el-Mâturîdî vâsıtasıyla Mâturîdî mezhebi neşvünemâ bulmaya başlamıştır

Her üç İslamî ekol arasında Mâturîdîlik, temsilcileri ve eserleri bazında, gerek çok yönlü seyreden siyasî ve sosyal olayların akışına gerekse çıkış noktası itibarıyla coğrafi olarak merkeze uzak olması dolayısıyla, ilmî tartışmaların yoğun olarak yaşandığı Ortadoğu havzasında diğer iki kelâmî mezhepten -istisnâları olmakla beraber- daha az tanınmış ve temsilcileri ve eserleri daha az referans gösterilmiştir.

Son dönemlere kadar pek fazla tanınmayan ve eserlerinden bahsedilmeyen önemli Mâturîdî kelâmcılarından biri de, müteahhirîn döneminin başlarında yaşamış olan Ebu İshak İbrahim b. İsmail es-Saffâr (ö. 534/1139)'dır. *el-İbâne*, *el-Ecvibe* ve *Telhîsü'l-edille li-kavâidi't-tevhîd* adlı farklı eserleri olan Saffâr'ın, zikredilen son kitabı hakkında bazı bilgileri paylaşmak istiyoruz. Kahire Üniversitesi ve İstanbul Âtîf Efendi Kütüphanelerinde yazmaları bulunan eserin ilk baskısı, edisyon kritiği ve geniş izahlı tahkikiyle, eseri önce yüksek lisans tezi olarak çalışan Hişâm İbrahim Mahmud tarafından Kahire'de yapılmıştır. Ayrıca eser, Beyrut Alman Şark Enstitüsü'nden Dr. Angelika Brodersen tarafından tahkik edilerek 2011'de iki cilt halinde Beyrut'ta neşredilmiştir.

Öncelikle, tertip açısından baktığımızda Saffâr'ın *Telhîsü'l-edille*'de, diğer kelâm kitaplarındaki tertipten -örneğin Bağdâdî'in *Usûlü'd-dîn*'inden, Nesefî'nin *Tebîsire*'sinden- nisbeten farklı bir tertibi tercih ettiği görebiliriz. Şöyle ki, Saffâr, kitabına kelâm ilmiyle iştiğâlin öneminden bahsederek başladıktan sonra, genel olarak mütekelliminin yaptığı gibi önce ilmin tarifini verip daha sonra ilmin mesâdiri ve aksâmı bahislerine geçmek yerine önce ilme ulaştırın yolları inceleyip sonrasında bu ilme neden kelâm adının verildiğine dâir kısa bir değerlendirmede bulunur ve akabinde eşyânın hakikatının sübûtu, ilmin tarifi ve aksâmı konularını ele alır.

İlginç olan bir başka husûs Saffâr'ın ilâhiyyâtın en önemli meselesi olan "isbât-ı vâcib"e müstakil bir bölüm ayırmayıp çok kısa vurgularla konuya bir nebze olsun "hakikatü'l muhdes ve'l-kadîm"i işlerken değinmesidir. Bunun gibi o, ilâhiyyâtın diğer önemli başlığı olan esmâ ve sıfât konularında da farklı bir yöntem izlemiştir. İsim-müsemmâ konusunda ayniyet-ğayriyyet, esmâ ve sıfâtın tevkîfi olup olmaması gibi tartışmalı olan hemen her meseleye yer vermesine rağmen, diğer

kelâm eserlerinde rastlanan, özellikle ilim, irâde, kelâm sıfatı ve fiilî, zâtî sıfatlar meselelerini “sifâtullâh” başlığı altında tartışma yöntemini benimsememiş, örneğin ilim sıfatını ilmin tarfinin yapıldığı bölümde, kelâm sıfatını bir yönüyle esmâü'l-hüsânın izâhının yapıldığı bölümde bir başka yönüyle de kitabın son bölümlerinde ve diğer tartışma konusu olan tahlîk, terzîk, imâte, kâdir gibi sıfatları yine esmâü'l-hüsânın izâhı esnâsında incelemeyi tercih etmiştir.

Telhîsü'l-edille'de, tabiat/âlem tasavvurunun ve âlem, cevher, ayn, araz, mevcûd ve şey kavramlarının ve bu kavramlara müteallik yapılan tartışmaların çok boyutlu olarak işlendiği bölümlere hatırı sayılır yer ayrılmıştır. Kitap Mâturîdî kelâm kaynakları arasında bu konulara geniş çapta yer veren nâdir eserlerden sayılabilir. Ayrıca Saffâr kitabında “hayât”ın “ruh” ile aynı anlama geldiğini ve hayatın cevher-i ferd olduğunu söyleyen felâsifeye karşı, “hayât”ın bir araz, “ruh”un ise cisim olduğunu ileri sürerken yine kabir azâbının meşrûiyetini beyân ederken, ruhun ve diğer birçok meselenin izâhını yaparken cevher-araz üzerinde geliştirilen varlık nazariyyesinden önemli ölçüde faydalanmıştır.

Kitabın tertibi ile ilgili son olarak söyleyebileceğimiz husûs “esmâü'l-hüsân”ın beyanın ebced tertîbine göre ve geniş bir şekilde yapılmış olması ve İslâmî ilâh idraki, adâlet, hikmet, tekvîn-mükevven, zâtî ve fiilî sıfatlar, rızık, kelânullâhın işitilip işitilememesi, kabir azabı, ric'at, bedâ vb. birçok önemli kelâmî meseleyi bu bahis altında incelenmiş olmasıdır.

Saffâr'ın *Telhîsü'l-edille*'deki kelâmî duruşu da kitabın tertibi kadar dikkat çekicidir. Bu noktada iki husûs ön plana çıkmaktadır. Birincisi eserin birçok yerinde kendini gösteren, - özellikle Mâturîdîliğin teşekkül dönemi sayılan hicrî dördüncü asrın sonları ve beşinci asrın başlarındaki - Mâturîdî kelâmcılarda müştereken görülen, Mâturîdîliğin, Eşarîlikten farklı bir sünî yorum olduğu vurgusudur. Bu vurgu iki yolla kendini belli etmektedir. İlki, Eşarîlerin görüşlerini serdederken - onları açık bir şekilde Ehl-i Sünnet çerçevesine değerlendirmesine rağmen- “bazı Eşarîler”, “Eşarî'ye tâbî olanlar” ya da “Eşarî'nin ashabından” şeklinde farklılığı îmâ eden ifadeler kullanmasıyla; diğeri ise, Saffâr'ın muhtelif vesîlerle Eşarîliğe ait görüşleri ya da doğrudan İmam Eşarî'yi eleştirmesiyle Mâturîdîliğin Eşarîlikten farklı olduğunu vurgular. Örneğin o, ilmin tarifinde “âlim” kaydını kullandıkları için bazı Eşarî âlimlerin ilim tarifini, “devir”e yol açtığından ötürü; kendilerine davetin ulaşmadığı kimselerin diriltileceklerinin de diriltilmeyeceklerinin de mümkün ve câiz olduğunu söylediği için büyük Eşarî kelâmcısı İbn-i Furek'i (ö. 406/1015), bu iddiânın insanı behâim derekesine indirdiği gerekçesiyle; sıfatları zât ve fiil sıfatları şeklinde kısımlandırdığı için İmam Eşarî'yi, nihâyetinde fiilin de bir “zât sıfatı”, yani zâta âit bir sıfat olduğu, bir sıfata “fiilî sıfat” demenin yalnızca o sıfatın bir fiilî netîce

vermesi anlamında sahih olabileceğini, dolayısıyla zât sıfatı ile fiil sıfatı arasında bir farkın olmadığını ileri sürerek eleştirmiştir. Bunun dışında usûle ya da furû'a müteallik birçok konuda Eşarîliğe farklı eleştiriler yöneltmiştir.

Kitapta Saffâr'ın kelâmî duruşuyla ilgili öne çıkan ikinci husûs ise, Mâturîdî düşünce geleneğinin köklerini Ebu Hanîfe'ye dayandırmadaki hassâsiyettir. Saffâr'ın hemen birçok konuda görüşlerini dile getirdikten sonra Ebu Hanîfe'den alıntılar yapması aynı düşünce geleneğini idâme ettirdiğini imâ etmesi açısından önemlidir. Örneğin o, kelâm ilmi ile iştiğâl etmenin meşrû olduğuna, Eşarîlerin aksine, Allah'ın "kevn" ile sıfatlanabileceğine, Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasındaki nizâda Hz. Ali'nin haklı olduğuna dâir iddialarını Ebu Hanîfe'den yapmış olduğu nakillerle takviye etmiştir.

Kitaba istidlâl açısından baktığımızda, Saffâr'ın ilâhiyyâttan nübüvvete, me'âddan hilâfete hemen her meseleyi nakli delillerle temellendirmeyi öncelediğini görmekteyiz. Bu tutum Saffâr'ın -en azından- nakli delillere verdiği ehemmiyeti göstermektedir. Fakat muhakkikin tahrîclerinden yola çıkarak, îrâd edilen birçok hadisin de zayıf olduğunu da belirtmekte fayda var. Bununla beraber o, "ilmin aksâmı" ve "aklın işlevi" başlıkları altında aklın etkinliğini ve aklın sem' karşısındaki konumu anlatırken aklın akliyyâta ve sem'in de sem'iyâyâta dâir meselelerde etkin olduğunu, Eşarîlerin dediği gibi aklın hükmünün sem'e bağlı olmadığını, -kendisine tebliğ ulaşmamış kimsenin ve sabiyy-i âkilin Allah'ın varlığını bilmesi gibi- akliyyâttan olan husûslarda aklın doğrudan bilgi kaynağı sayılmasının lüzûmunu da ifade eder. Aklın delâletinin muteber olduğu ile ilgili hem kendisinin hem de mezhebi olan Mâturîdîliğin yaklaşımını beyan ederken Ebu Hanîfe'den ve Ebu Mansûr el-Mâturîdî'den "akîdenin asıllarında, usûl-ü dînde bilgiye ulaşmanın yolunun akıl, furû'-u şer'iyede ise vahiy olduğu" ile ilgili rivâyetleri serdedip şu açıklamayı yapmaktadır: "ulemâmız, aklın delil olmasını, sadece şârî'in bilme ve anlama imkânı için alan açtığı noktalarda aklın bir araç olması anlamında değerlendirmişlerdir".² Bu ifadeyle o Mâturîdîlik ile, aklın, şârî'in rehberliğinde değil, bizzat doğrudan hüküm kaynağı olduğunu savunan Mutezile arasındaki ince farkı ortaya koymuştur.

Saffâr'ın kitapta haber-i âhadlara yaklaşımı, onların itikâdda vücûb ifade etmeyecekleri yönündedir. Fakat bununla beraber o haber-i vâhidleri külliyen reddetmez. Ona göre haber-i vâhidlerin delil olmasının üç şartı vardır. Birincisi, haberin anlamca herkes tarafından bilinmeyi gerekli kılan bir muhtevâyâ sahip olmaması. İkincisi, haberin, metninde ve senedinde sıhate mâni olacak bütün ârızalardan sâlim olması. Üçüncüsü ise Allah'ın kitabında ve resûlünün sünnetinde

² Saffâr, *Telhîsü'l-edille*, s. 190.

açıklanan esaslara muhalif olmaması. Bu üç şarttan biri gerçekleşmediği durumda haberin reddedilmesi de, bir vech ile tevîl edilmesi de mümkündür. Bu son şart ile ilgili olarak şu hadis-i şerîfi kaynak gösterir: “Benden kalplerinizi, bedeninizi ve tüylerinizi yumuşatacak ve onu kendinize yakın bulacağınız bir hadis işittiğinizde bilin ki, ben ona sizden daha yakınum. Benden teninizi, bedeninizi ve tüylerinizi ürpertecek ve kendinize uzak bulacağınız bir hadis işittiğinizde bilin ki ben ona sizden daha uzağım”.³ Saffâr’ın da belirttiği gibi Hz. Peygamber (s.a.v) bu hadis-i şerifte nusûs-u dinde zikredilen esaslara muhalif olan haberleri kastetmektedir. Zîra mü’minin akl-ı selîmi ve fıtrat-ı müstakîmesi bu türlü haberlere muvâfık olamaz. İki haberin teâruz etmesi durumunda ise haber reddedilmeyip tevkîf edilir.

Saffâr kitabında ilhâmı, her ne kadar kişinin kendisini bağlayan izâfî bir bilgi kaynağı olarak zikretse de, iç aydınlanma yoluyla ulvî âlemlere çıkıp âlemin ve gök cisimlerinin yapısı hakkında bilgi vermenin doğru olmadığını, bütün bunlara âit sahih bilginin ancak vahiyde edilebileceğini, vahyin bu konularda açıklayıcı herhangi bir bilgiyi bize sağlamadığını söylemektedir. Saffâr’ın, gök cisimlerine dâir bilgilerin vahye bağlı olduğu ifadesi, bugün için, ancak gök cisimlerinden “semâda melâike ve diğer gaybî varlıkların tedbiri ve yönlendirilmesi” şeklinde hem manevî olan ilâhî kudreti ve tecellisini kastederek mümkün olabilir. Aksi takdirde gökler ve gök cisimleri ile ilgili araştırmalar ve malûmât vahyin değil kozmolojinin alanına girmektedir.

Telhîsü'l-edille’nin diğer kelâm eserleri arasında nâdir görülen bir özelliği ise zaman zaman kelâmî meseleleri fikhî hükümlere başvurarak izâh etmesi ve delillendirmeye çalışmasıdır. Mesela, Saffâr, sükûn arazının anlamının “bir mekanda iki kevn/oluş” değil de “bir mekanda bir oluş (karâr)” olduğunu ifade ederken, Hanefî mezhebinin üç imamına göre, içinde bulunduğu evde bir daha oturmamak/sükûn için yemin eden ve yemininin akabinde de hemen evi terk etmek üzere harekete geçen kimsenin yemininin bozulmayacağı, çünkü sükûnun (evde oturmak) karâr kılmak anlamında olduğu, yeminden sonra da bir karâr durumu bulunmayıp direk taşınmak için harekete geçildiği, dolayısıyla yeminin hâlen geçerli olduğu ile ilgili fikhî meseleye atıfta bulunur.

Bunlardan başka Saffâr’ın, kitapta imanın şartlarını incelerken tekfir noktasında Ehl-i Sünnet’in genel duruşu olan itidâlin sınırlarını biraz zorlayarak müteşeddid ve mübâlağalı bir tutum sergilediğini görmekteyiz. Örneğin o, arazların varlığını inkâr ettiği için Ebu Bekir el-Esamm’ı (ö. 200/816), bilgilerin zarûrî olduğunu söylediği için Cahiz’i (ö. 255/869), insanın cisim ve beden olmadığını

³ Saffâr, *Telhîsü'l-edille*, s. 499. Hadisi Ahmed b. Hanbel (hadis no: 16102) ve İbn-i Hibbân (hadis no: 63, Kitabü'l-İlim) rivayet etmişlerdir. İbn-i Hacer Heytemî hadisin senedinin sahih olduğunu söylemiştir. (*Mecmeu'z-zevâid*, hadis no: 667, Kitabü'l-İlim).

savunduğu için Muammer b. Abbâd'ı (ö. 215/830) tekfîr etmek gerektiğini ileri sürmektedir. Bu meselelerin ise tevile açık, doğrudan usûl-ü dîne müteallik olmadıkları, dolayısıyla bu meselelerle ilgili ihtilâfların küfrü gerektirmeyeceğini söylemek daha doğru olsa gerektir.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz. *Telhîsü'l-edille*, bizlere çok canlı, tartışmalı, karşılıklı delillerin bolca serdedildiği bir kelâmî ortam sunmaktadır. Eserde Eşarî ve Mutezile ekolünden birçok önemli isme yer verilmekte, tekfîr noktasındaki aşırılık istisnâ kabul edilecek olursa genel manada kelâm ve ilim erbâbı için ölçülü bir dil kullanılmaktadır. Buna ek olarak kitap, Ebu Hafs el-Kebîr'in (ö. 264/877) *er-Red alâ-ehl'i-ehvâ*, Abdullah el-Üstâz'ın (ö. ?) *el-Keşf an-menâkıb-i Ebi Hanîfe*, İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940) *er-Red alâ-ehli'l-ehvâ*, Hâkimü's-Şehîd'in (ö. 344/955) *el-Müntekâ'sı* gibi günümüze ulaşmamış olan önemli eserlere ve ilk dönem kelâmının önemli isimlerinden Ebu Abbas el-Kalânîsî gibi (ö. IV. yy.) gibi âlimlerin görüşlerine sıkça yer vererek adı geçen eserlerin ve âlimlerin görüşlerinin gelecek nesillere aktarılmasına katkıda bulunmuştur.

Kitabın muhakkiki ise, yapmış olduğu son derece başarılı tahkîk ile kitabın istifâde edilebilirliğini olabildiğince artırmıştır. Muhakkikin tahkîk çalışmasında en önemli özellik, Saffâr'ın farklı mezheb ve isimlere isnâd ettiği birçok görüşün, gerçekte o mezhebe ve isme ait olmadığı belirtilerek isnâddaki hatalara dikkat çekmiş olmasıdır. Örneğin, Ebu Hüzeyl el-Allâf'a (ö. 235/850) nispet edilen "ruhun araz olduğu" görüşü doğru değildir. Zira Allâf'a göre araz olan hayâttir. Mutezile'nin ekserîsi kabir azabını kabul ettiği halde "Mutezile'nin kabir azabını kabul etmediğini" söylemek yanlıştır. Saffâr, Ebü'l-Kasım el-Ka'bi'nin (ö. 319/931) irâde sıfatını inkâr ettiğini söylemektedir ki, gerçekte Ka'bi irâde sıfatını reddetmemekte, tevîl etmektedir. Bundan başka kitapta geçen hemen hemen bütün hadislerin tahrîci ve önemli kavramların ıstılâh kaynaklarına mürâcaat edilerek açıklamaları yapılmış, kitapta zikredilen şahıs isimlerinin tanıtımları verilmiş, ayrıca belli bir isme nispet edilen görüşü - ilgili ismin, görüşünü beyan ettiği kitabının adı ve sayfa numaraları verilerek asıl kaynağında okuma ve karşılaştırma yapma imkânı sağlanmıştır. Ayrıca metinde adı geçen mezhepler ve fırkalar hakkında yeterli öz bilgiler verilerek eser, adeta yarı ansiklopedi niteliğinde okura sunulmuştur.